

УДК – 347

спеціальність 12.00.03 - цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ДОГОВІРНОЇ ТА ДЕЛІКТНОЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

THE GROUNDS FOR APPEARANCE OF CONTRACTUAL AND TORT LIABILITY: SOME THEORETICAL ASPECTS

Микитин Віталій Ігорович

викладач кафедри цивільного права та процесу

юридичного факультету

Тернопільського національного економічного університету

У статті проаналізовано поняття підстав договірної та деліктної цивільно-правової відповідальності. Встановлено, що юридичні факти є підставами цивільно-правової відповідальності. Зроблено висновок про те, що характеристика цивільного правопорушення повністю вичерпується такими умовами, як шкода, протиправність, причинний зв'язок між протиправними діями і наслідками, шкідливими наслідками і виною, які в сукупності формують склад цивільного правопорушення.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, юридичний факт, правопорушення, склад цивільного правопорушення, шкода, протиправність, вина.

В статье проанализированы понятия оснований договорной и деликтной гражданско-правовой ответственности. Установлено, что юридические факты являются основаниями гражданско-правовой ответственности. Сделан вывод о том, что характеристика гражданского правонарушения полностью исчерпывается такими условиями, как вред, противоправность, причинная

связь между противоправными действиями и наступившими вредными последствиями и виной, которые в совокупности формируют состав гражданского правонарушения.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, юридический факт, правонарушения, состав гражданского правонарушения, вред, противоправность, вина.

In the article the concept of grounds of contractual and tort liability is analyzed. It is found that legal facts are the grounds of civil liability. It is concluded that characteristics of the tort is completely exhausted by such terms as damage, unlawfulness, causal relationship between unlawful acts and consequences, harmful effects and guilt, which combine to form the structure of tort.

Key words: civil liability, legal fact, tort, structure of tort, damage, unlawfulness, guilt.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Цивільно-правову відповідальність можна визначити як передбачене законом або договором і забезпечене силою державного примусу правовідношення, яке настає в результаті вчинення правопорушення і яке виражається в обов'язку учасників цивільно-правових відносин понести додаткові позбавлення майнового характеру за вчинене правопорушення, з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав потерпілої особи.

О.С. Іоффе зазначав, що правовідносини в їх динамічному стані неможливо зрозуміти без вивчення обставин, яким закон надає юридичне значення, які зумовлюють виникнення, зміну та припинення правових відносин [1, с. 158]. Підставою виникнення будь-якого правового явища, в тому числі правовідносин відповідальності, є юридичні факти.

У літературі була розгорнута широка дискусія стосовно того, які юридичні факти повинні бути віднесені до основи виникнення договірної та недоговірної (деліктної) цивільно-правової відповідальності. До цих пір не

існує однакового доктринального розуміння даного поняття, а також його співвідношення з категорією «умови відповідальності».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Нерідко під підставами договірної та деліктної відповідальності розуміють такі категорії як шкода, протиправність, причинний зв'язок між ними, а також провину. З подібної позиції розглянуті підстави деліктної відповідальності, зокрема, в Коментарі до Цивільного кодексу України. У чималому ступені подібному розумінню підстав деліктної відповідальності сприяє сам Цивільний кодекс України, стаття 1166 якого має назву «Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду», та стаття 1167 якого має назву «Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду» [2]. У даному випадку термін «підстава» використаний у множині і створюється враження, що підстав відповідальності декілька.

Представляється, проте, що дані категорії слід розглядати не в якості підстав, а як умови покладання відповідальності. Приділивши у своїй роботі достатню увагу визначенню понять «основи» і «умови» відповідальності, В.Т. Смирнов і А.А. Собчак звертали увагу на неприпустимість змішування цих понять і вживання їх як тотожних, при цьому справедливо зазначаючи, що «кожне явище, відображене у відповідному понятті, володіє певним, тільки йому властивим змістом», і, тим більше, «вони мають різне юридичне значення». Автори пропонують розглядати «основи» як те, що породжує будь-яке явище, а «умови» - як ті ознаки, які характеризують основу і без наявності яких явище не може виникнути. Можна сказати, що «основи» - це юридичний факт, який породжує виникнення певних правовідносин, їх зміну та припинення, а «умови» - це те, що характеризує цей факт в цілому або окремі його сторони [3, с. 56].

Однак, незважаючи на те, що дана точка зору була висловлена стосовно Цивільного кодексу 1964 року і була підтримана більшістю дослідників даного

питання, тим не менш і в нині діючому Цивільному кодексі України законодавець не відкоригував свою позицію. У даному випадку, на наш погляд, доречно провести аналогію з сучасним Кримінальним кодексом України [4], стаття 2 якого носить назву «Підстава кримінальної відповідальності» (термін «підстава» використаний в однині). Справа в тому, що в статті 3 Кримінального кодексу 1960 р. питання про заснування відповідальності було вирішене, як відзначають фахівці, недостатньо чітко. Зокрема, заголовок статті був сформульований у множині, що породжувало думку, ніби підставою відповідальності може бути не тільки діяння, що містить всі ознаки складу злочину, але також якісь інші факти, не зазначені в законі [5, с. 394].

На наш погляд, законодавцю варто було б змінити формулювання назви статей 1166 та 1167 ЦК України, щоб усунути ґрунт для їх неоднозначного трактування.

Отже, на підставі вищесказаного, вважаємо, що сучасна українська цивілістика потребує подальшого наукового дослідження підстав виникнення цивільно-правової відповідальності.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є теоретико-правове дослідження наукових джерел та норм чинного цивільного законодавства щодо підстав цивільно-правової відповідальності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для виникнення цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди необхідна наявність відповідного юридичного факту, який би являв собою підставу покладання подібної відповідальності. У юридичній літературі було висловлено слушну думку про те, що подібним юридичним фактом є факт вчинення правопорушення [6, с. 136]. Так, Г.Ф. Шершеневич підставою виникнення зобов'язальних відносин (у даному випадку це може бути застосовано як до деліктної відповідальності так і до договірної відповідальності) вважав цивільне правопорушення [7, с. 392]. Подібним чином питання вирішене і в сучасному українському законодавстві. Стаття 11 Цивільного кодексу України, кажучи про підстави виникнення

цивільних прав та обов'язків, розглядає як підстави покладання цивільно-правової відповідальності «завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі». У зв'язку з цим ще більш некоректно виглядає редакція статей 1166 та 1167 ЦК України, яка дозволяє не тільки віднести до підстав виникнення відповідальності за заподіяння шкоди протиправність, причинний зв'язок і вину, але і виключає безпосередньо юридичний факт «заподіяння шкоди» з числа підстав відповідальності [8].

У загальній теорії права під правопорушенням розуміється суспільно небезпечне винне діяння, що суперечить нормам права і завдає шкоди суспільству. У даному випадку правопорушення розуміється в об'єктивному сенсі, тобто як діяння, яке порушує норму об'єктивного (позитивного) права. Коли ж ми говоримо про відповідальність за заподіяння шкоди, нас має цікавити не просто порушення однією особою встановлених законом правових приписів (так як подібні дії не завжди можуть спричинити заподіяння шкоди конкретній особі), а дії, які заподіюють шкоду іншому суб'єкту (потерпілому). Таким чином, поняття «правопорушення» у цивільному праві більш органічно сприймається саме в суб'єктивному сенсі, як порушення суб'єктивних цивільних прав. Г.Ф. Шершеневич визначав цивільне правопорушення як «недозволену дію, яка порушує чуже суб'єктивне право заподіянням майнової шкоди».

Розгляд цивільного правопорушення з суб'єктивної сторони не в останню чергу зумовлено специфікою сфери цивільно-правового регулювання. Як справедливо зазначає О.В. Кузьменко, якщо в публічному праві порушується публічний інтерес (що виводить на перший план порушення юридичного обов'язку, закріплене у конкретній нормі), то в приватноправових галузях в першу чергу ми говоримо про порушення суб'єктивного права [9, с. 251]. У даному випадку показова думка Г.Ф. Шершеневича, який розглядав суб'єктивне право як елемент приватноправових відносин, вважаючи, що подібні відносини складаються з чотирьох елементів: суб'єктів, об'єктів, правового обов'язку і суб'єктивного права. В якості елемента публічно-правового відношення

суб'єктивне право він взагалі не розглядав [10, с. 260]. І в даному випадку, безумовно, слід погодитися з Ю.Х. Калмиковим в тому, що «гражданское противоправное действие нарушает норму права посредством нарушения прав лица в конкретном правоотношении», в той час як кримінальна протиправність «предполагает нарушение нормы права без нарушения каких-либо субъективных прав» [11, с. 23].

Порушення чужого суб'єктивного права може не спричинити заподіяння шкоди, яка підлягає майновій оцінці, тому ми і виділяємо шкоду як одну з умов покладання відповідальності. Проте, якщо ми говоримо про те, що одна особа заподіяла шкоду (майнову чи моральну) іншій особі, то ця шкода завжди буде результатом порушення суб'єктивного права останньої. З цієї причини важко погодитися з висновком Г.Ф. Шершеневича про те, що можливі випадки, коли недозволена дія заподіює іншим особам майнову шкоду, не порушуючи їх суб'єктивного права, і в даному випадку потерпілі особи не мають права вимагати відшкодування збитків.

Ще раз відзначимо, що крім «шкоди» необхідний ще ряд елементів, які в сукупності з нею характеризують вчинене діяння як підставу для покладання відповідальності. Таким діянням є юридичний факт (дія або бездіяльність), тобто порушення чужого суб'єктивного права, а не шкоду як таку, що, по суті, є наслідком порушення і необхідною умовою покладання договірної та деліктної відповідальності.

Як вже було сказано вище, при розгляді питань цивільно-правової відповідальності цілком доречно проводити аналогію із загальними положеннями кримінальної відповідальності (хоча і з деякими застереженнями). Якщо ми розглянемо дане питання стосовно кримінальних правовідносин, то ми побачимо, що підставою кримінальної відповідальності є діяння, яке містить всі ознаки складу правопорушення (злочину). Подібним діянням стосовно цивільної відповідальності буде безпосередньо порушення чужого суб'єктивного права.

У літературі була висловлена думка про те, що підставою виникнення

цивільно-правової відповідальності є «склад правопорушення». Загальна теорія права розуміє під складом правопорушення систему ознак, необхідних і достатніх для притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. До числа обов'язкових елементів будь-якого складу правопорушень відносять: об'єкт правопорушення, об'єктивну сторону правопорушення, суб'єкт правопорушення, суб'єктивну сторону правопорушення [12, с. 156].

С.С. Алексєєв вважав, що для покладання відповідальності на правопорушника необхідна сукупність загальних, типових умов, які в сукупності формують склад цивільного правопорушення, який «є єдиною фактичною підставою для покладання юридичної відповідальності, тобто єдиною підставою для правозастосовних органів». Його позиція виглядає наступним чином: якщо класифікувати, загальні ознаки складу цивільного правопорушення, єдині як для «договірної», так і для «позадоговірної» відповідальності, то їх слід розподілити за трьома сторонами складу: 1) об'єкт, 2) суб'єкт, 3) об'єктивна сторона (об'єктивований шкідливий результат, протиправність, причинний зв'язок) [13, с. 384].

Подібну точку зору висловлює і Д.С. Комарницький, кажучи, що юридична відповідальність неможлива, неприпустима за що-небудь інше, крім правопорушення. Склад правопорушення є тим складним юридичним фактом (фактичним складом), який служить підставою виникнення правовідносин відповідальності. У даному випадку автор не робить різниці між поняттями «правопорушення» і «склад правопорушення». Тим не менше, дані поняття хоч і тісно взаємопов'язані, але не тотожні. Вони в однаковій мірі є науковими абстракціями, які відбивають реальну правову поведінку людини. У той же час, якщо склад правопорушення фіксує емпіричні ознаки, властиві будь-якому конкретному правопорушенню, то категорія правопорушення відбиває його соціальну сутність, ставлення до нього з боку суспільства та держави в цілому [14, с. 108].

Як вже зазначалося вище, підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є юридичний факт – правопорушення. М.М. Агарков,

розглядаючи питання покладання цивільно-правової відповідальності, виділяв сукупність юридичних фактів (фактичний склад), таких як шкода, протиправність, причинний зв'язок і вину, визначаючи їх як «склад правопорушення» [15, с. 141]. Здається, що немає необхідності обґрунтовувати неможливість віднесення цих елементів до юридичних фактів (які загальна теорія права представляє як події та дії). Як справедливо зазначали В.Т. Смирнов і А.А. Собчак, дані елементи (або умови) є тими нормативними вимогами, яким у кожному конкретному випадку має відповідати підстава (юридичний факт) і при відсутності яких не можуть виникнути або піддатися зміні відповідні правовідносини, оскільки відповідний факт не набуває юридичного значення (не стає юридичним фактом).

Саме по собі діяння, що заподіює шкоду, ще є недостатнім для покладання відповідальності на заподіювача шкоди. Для цього необхідна сукупність елементів (або умов), які в цілому характеризують це діяння як правопорушення. Таким чином, єдиною необхідною підставою цивільно-правової відповідальності є «правопорушення», а для його виникнення необхідна сукупність елементів, яка в літературі іменується «складом правопорушення». Для того, щоб правопорушення як підстава відповідальності спричинила за собою відшкодування шкоди, необхідна наявність ряду умов, до яких Г.Ф. Шершеневич зокрема відносив: а) недозволену дію, б) заподіяння майнової шкоди, в) порушення суб'єктивного права, г) провину.

Слід зазначити, що категорія складу правопорушення більш детально і повно розроблена у науці кримінального права стосовно складу злочину і застосування її в цивільному праві зустріло як безумовну підтримку, так і критику. В.В. Вітрянський заявляє про абсурдність введення в науку цивільного права категорії «склад цивільного правопорушення» [16, с. 570]. В якості одного з аргументів він наводить вислів Г.Ф. Шершеневича про те, що цивільна відповідальність будується на інших засадах, ніж кримінальна: «Наказание предполагает непременно преступление - без уголовного правонарушения нет уголовной ответственности (null a poena sine crimine).

Напротив, гражданская ответственность устанавливается иногда за пределами гражданского правонарушения. Закон может возложить на одно лицо имущественный вред, испытанный другим, хотя этот вред причинен первым без всякой вины с его стороны, даже больше, хотя бы он вовсе не был им причинен». Прихильники цієї точки зору як приклад зазвичай приводять статтю 1178 ЦК України з чинного законодавства, яка встановлює цивільно-правову відповідальність батьків за шкоду, заподіяну малолітніми. Представляється, що дана ситуація не може бути розглянута з точки зору категорії відповідальності, а являє собою лише міру захисту права і норма статті 1178 ЦК України вимагає відповідного корегування.

Тим не менш, хотілося б приєднатися до позиції тих авторів, які розглядають «склад правопорушення» як категорію, яка має звичаєве, загальнотеоретичне значення і яка використовується з певною специфікою в різних галузях права». О.В. Кузьменко зазначає, що хоча поняття «складу правопорушення» практичного значення в цивілістиці не має, і більше того, воно невідоме цивільному законодавству, а також незважаючи на те, що деякі автори вважають його штучно привнесеним з кримінального права і є чужим цивілістиці, воно тим не менш стало традиційним в літературі, яке вживається при розкритті змісту загальних і часткових деліктів, і відмова від нього збіднила б категоріальний апарат цивільно-правової науки. На наш погляд, існування в цивільному праві даного інституту виправдано з точки зору уніфікації і єдності (наскільки це можливо) всієї теорії права у цілому.

Проблема складу правопорушення має актуальне теоретичне і практичне значення не тільки для юридичної науки в цілому, але і для інших галузей права, зокрема цивільного права. Причому, як уже зазначалося вище, це питання в розглянутих нами відносинах має свою специфіку, яку на нього накладають особливості галузі цивільного права. У найзагальнішому вигляді специфіка категорії складу правопорушення в цивільному праві полягає в тому, що вона розглядається (і має значення) не в тому повному обсязі, в якому вона представлена в загальній теорії юридичної відповідальності.

Склад правопорушення загальна теорія права розглядає як єдність чотирьох елементів: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони правопорушення. При цьому під об'єктом правопорушення розуміється регульовані і захищені правом суспільні відносини. Враховуючи специфіку цивільно-правової відповідальності, дана категорія може бути замінена характеристикою безпосереднього заподіяння шкоди. У свою чергу такий елемент «складу» як суб'єкт правопорушення при покладанні цивільно-правової відповідальності також не набуває основоположного значення, на відміну зокрема від кримінальної відповідальності, де значну роль відіграє спеціальний суб'єкт, наприклад, тільки військовий може нести відповідальність за військові злочини. Що ж стосується спеціального суб'єкта цивільно-правової (особливо деліктної) відповідальності (наприклад, власника джерела підвищеної небезпеки, продавця чи виробника (виконавця) товарів, робіт або послуг тощо), то їх правовий статус, безумовно, має кваліфікуюче значення при виборі тієї або іншої норми глави 82 ЦК України, але в той же час не обумовлює саме виникнення обов'язку по відшкодуванню шкоди (відповідальність). Крім цього С.С. Алексєєв відзначав, що при покладанні цивільно-правової відповідальності мають значення не самі суб'єкти як такі, а «лише їх певні правові властивості, специфіка їх правового становища (деліктоздатність, участь у відповідних правовідносинах і т.д.)» [17, с. 49].

Таким чином, склад цивільного правопорушення розкривається в двох, що залишилися, елементах «складу»: об'єктивній стороні, зміст якої складають протиправні діяння, які спричинили шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками, а також суб'єктивній стороні, яка включає такі категорії як вина, мотив і мета. При цьому, у відношенні деліктної цивільно-правової відповідальності, категорії «мотив» і «мета» в силу специфіки, де на перший план виноситься факт заподіяння шкоди і необхідність відновлення майнового становища потерпілого, на відміну від кримінальної відповідальності, практичного значення не мають [18, с. 3].

Висновки з даного дослідження. Підсумовуючи проведене дослідження,

вважаємо за необхідне процитувати думку В.В. Вітрянського, саме який змінив ставлення цивілістів до питання підстав цивільно-правової відповідальності: «підставою цивільно-правової відповідальності (єдиною і спільною) є порушення суб'єктивних цивільних прав, як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність є відповідальністю одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків. При застосуванні цивільно-правової відповідальності не мають жодного правового значення «шкідливі наслідки» з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси (втім, як і самі суспільні інтереси), «об'єктивна» і «суб'єктивні» сторони цивільного правопорушення». Умовами ж цивільно-правової відповідальності В.В. Вітрянський вважає: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність збитків (шкоди), причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних цивільних прав і збитками (шкодою), вину порушника.

Таким чином, характеристика цивільного правопорушення повністю вичерпується такими умовами, як шкода, протиправність, причинний зв'язок між протиправними діями і наслідками, шкідливими наслідками і виною, які в сукупності є складовими цивільного правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Иоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Т. 1. – СПб., 2003. – 574 с.
2. Цивільний кодекс України: Коментар. - Х.: ТОВ «Одіссей». - 2012. — 856 с.
3. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общие учения о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л., 1983. – С. 56.
4. Кримінальний кодекс України: станом на 18 грудня 2013 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське вид-во, 2013. — 192 с.

5. Андрушко П.П., Арсенюк Т.М., Бантишев О.Ф., Бахуринська О.О., Берзін П.С., Бояров В.І. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / П.П. Андрушко (ред.). — 2-ге вид., перероб. та доп. — К.: Дакор, 2008. — 1427с.
6. Малейн Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. — М., 1985. — С. 133.
7. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. — М, 1995. — С. 392-393.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.
9. Кузьменко О.В. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки в українській та російській цивілістиці // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. — Харьков, 2010. — С. 248–251.
10. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Учебное пособие: В 2-х т. Т. 2. — М., 1995. — 363 с.
11. Калмыков Ю.Х. Возмещение вреда, причиненного имуществу. — Саратов, 1965. — С. 23.
12. Красавчиков О.Л. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. — М., 1966. — С. 156.
13. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т. 1. — Свердловск, 1972. — С. 388-389.
14. Комарницький Д.С. Юридична відповідальність держави перед особою як основа побудови соціальної та правової держави в Україні // Держава і право. — К., 2007. — Вип. 37: Юридичні і політичні науки. — С. 104–109.
15. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. — М., 1940. — С. 141.
16. Брагинский М.И. Договорное право: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. — М.: Статут. - 1997. - С. 568-570.
17. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения. // Правоведение. - М., 1958. — № 1. — С. 50.
18. Мороз О.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення сторонами умов договору // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — Х., 2009. — Вип. 45. — С. 2-3.